

Materialy

Z KARTOGRAFII POMORSKIEJ XVII WIEKU

Studia nad dawnymi mapami dają często rozwiązanie wielu problemów gospodarczych, kulturalnych i politycznych. Zatem nie można przemilczeć tego rodzaju źródła, jakim jest mapa Pomorza pochodząca z drugiego dziesięciolecia XVII w. Ze względu na obfitość zawartego w niej materiału zasługuje na szczególne zainteresowanie u historyka, geografa i językoznawcy. Tytuł jej w pełnym brzmieniu, umieszczony w środku górnego pasa, ujmującego widoki miast pomorskich, jest następujący:

„Nova illustrissimi principatus Pomeraniae descriptio cum adiuncta principum genealogia et principum veris et potiorum urbium imaginibus et nobilium insignibus.”

Jeden egzemplarz mapy posiada obecnie Archiwum Państwowe w Szczecinie¹⁾, a fotokopię jej tych samych rozmiarów zyskała dzięki staraniom prof. dra W. Kowalenki katedra historii żeglugi i polityki morskiej przy Seminarium Historycznym U. P.

Wspomniana wyżej mapa jest dziełem dwóch ludzi: inicjatora i protektora, księcia pomorskiego Filipa II, i wykonawcy dra Eilharda Lubina²⁾. Filip II (1606—1618), najkulturalniejszy z władców pomorskich, już od wczesnej młodości okazywał zamiłowanie do kolekcjonowania zabytków przeszłości: książek, map, portretów, monet, orderów, pieczęci itp. przedmiotów posiadających wartość historyczną i kulturalną. Widząc zaś, że rzeczywisty stan ziemi pomorskiej w dotychczasowej historiografii i kartografii przedstawiony został niedostatecznie, powziął w 1610 r. zamiar dania możliwie wszechstronnego w tym zakresie obrazu. Dzieło miało zawierać mapę z opisem przeszłości i teraźniejszości Pomorza, genealogię i dzieje szlachty pomorskiej, a także dzieje miast tej ziemi. Dla realizacji planu zyskał Filip II zapewnienie bratanka, księcia wołogoskiego³⁾ Filipa Juliusza (1601—1625), że udzieli on wszelkiej pomocy. W tym celu wszedł też w porozumienie z J. Walentym von Wintherem, któremu powierzył napisanie dziejów Pomorza⁴⁾, i z Eilhardem Lubinem, wykonawcą mapy, ur. 23 marca 1565 r. w Westerstade koło Oldenburga, a od r. 1595 profesorem poezji i teologii⁵⁾ na uniwersytecie w Rostoku. E. Lubin posiadał już wówczas znaczne doświadczenie

1) Reprodukacja oryginału z 1618 roku wydana przez Niemców w Szczecinie w 1926 roku.

2) Haas Al., Die grosse lubinsche Karte v. Pommern, Stettin 1926, s. 11, podaje, że właściwe nazwisko uczonego brzmiało Eilhard Lübben. Na jego dziełach występuje tylko zlatynizowana forma E. Lubinus.

3) Pomorze od 1541 r. miało dwóch książąt: szczecińskiego i wołogoskiego.

4) J. W. v. Winter, jeden z doradców na dworze Filipa II, dzieła swego nie ukończył. Rękopis zaginął. Na podstawie pozostałych licznych odpisów wydał je Ludewik w „Scriptores Rerum Germanicarum”, t. II, s. 497—679.

5) Drolshagen C., Neuvorpommern u. Rügen im Rahmen der älteren Kartographie u. Landesaufnahme, „Pomm. Jahrb.” 10 (1909), s. 190, twierdzi, że Lubin był profesorem teologii i matematyki. Haas Al., o. c., s. 11, przytacza przeze mnie podane zdanie.

w dziedzinie kartografii, zdobyte opracowaniem mapy Rugii i Meklemburgii.⁹⁾ Niezwykle ciekawa jest metoda badań kartograficznych E. Lubina, przeprowadzonych w związku z przygotowaniem mapy Pomorza. Badania terenowe poprzedziły studia dotychczasowego dorobku historycznego, kartograficznego oraz rozwoju życia gospodarczego i prawa obowiązującego na Pomorzu. Owocem tych studiów jest praca jego pióra, zatytułowana: „Beschreibung des Pommerlandes”⁷⁾. Korzystając ze zbiorów archiwalnych Szczecina i Wologoszczy, E. Lubin przystąpił już w 1611 r. do badań terenowych nad częścią Pomorza Zaodrzańskiego. Badania te polegały na dokonaniu pomiarów terenowych, obserwacji krajobrazu naturalnego i zrobieniu odpowiednich notatek. W następnym roku, w okresie od 19 sierpnia do 13 października (1612) Lubin podjął podobną podróż po Pomorzu Przedodrzańskim. Zwiędził w niej 156 miejscowości i dokonał 5793 pomiarów i obliczeń⁸⁾. Nie wiemy, w jaki sposób uczony opracowywał zebrany materiał.

Mapa początkowo miała przybrać mniejsze rozmiary, niż je dziś posiada. O ustaleniu jej wyglądu zdecydował książę pomorski Filip II około 1614 r. Według wysuniętego przez niego planu, poza ujęciem terytorium księstwa pomorskiego, miała pomieścić widoki miast pomorskich, genealogię domu książęcego i herby szlachty tam zasiadłej. Wobec tego okazała się konieczność zaangażowania fachowca-malarza w celu dokonania widoków miast. Znalazł go Filip II w Szczecinie w osobie artysty-malarza Jana Wolfarta⁹⁾, który wywiązał się z zobowiązania co do widoków miast Pomorza Przedodrzańskiego.

Nie wiemy, kto malował obrazy miast Pomorza Zaodrzańskiego. Ich ujęcie techniczne jest trochę odmienne od wschodnio-pomorskich. Rozwiązanie drugiej kwestii, tzn. zebranie herbów szlachty pomorskiej okazało się niełatwe. Opieszala szlachta nie spieszyła się z nadesłaniem herbów i mimo prośby i groźby ze strony księcia. 21 pól herbowych świeci dziś pustką¹⁰⁾. W sierpniu 1617 r. Lubin odbył ostatnią podróż w celu sprawdzenia swych osiągnięć. Już zimą 1617/18 r. amsterdamski miedziorutnik Mikołaj Geilkerckus¹¹⁾ wykonał matrycę mapy na 12 miedzianych płytach. Mapa ukazała się późną jesienią 1618 r. Tej chwili nie doczekał już Filip II (zmarł 3 lutego 1618 r.), a więc jej współtwórcą, finansowo popierającym badania Lubina i wydającym odpowiednie rozporządzenia do społeczeństwa

⁹⁾ Mapa Rugii ukazała się przed r. 1610 w zbiorze *Jod. Hondius, Atlas sive cosmographicae meditationes de fabrica mundi et fabricati figura* pod tytułem: „Nova famigerabilis insulae ac ducatus Rugie descriptio. Illustrissimo Celsissimoque principi ac domino Philippo Julio inscripta ab E. Lubino”... w atlasie z 1638—1640 w rozmiarach 375 cm x 48 cm. Mapa Meklemburgii nie została wydana. Bliższe dane o niej I. C. C. Oelrichs, *Zuverlässige historisch-geographische Nachrichten vom Herzogthum Pommern* Berlin 1771 s. 63 uw. 1.

⁷⁾ Pracę ujętą w 7 rozdziałów na 123 stronach opracował Lubin w latach 1611—12. Oryginał znajdował się w Archiwum Szczecińskim. Trzeci rozdział wydał Haas Al., o. c., s. 53—67.

⁸⁾ Zachował się dziennik jakiegoś współtowarzysza podróży Lubina po tej części Pomorza, wydany w „*Baltische Studien*”, 14. 1. (1850) s. 1 i n. i *Jahresbericht des Vereins für Erdkunde, Stettin* 1883—5, s. 13 i nn.

⁹⁾ Hans Wolfart, ur. w Brabancji, był prawdopodobnie bratem słynnego wówczas malarza Artusa Wolfarta z Antwerpii. Haas Al., o. c., s. 18.

¹⁰⁾ Lubin w ustalaniu herbów szlachty pomorskiej korzystał również z herbarza J. Conradiego-Haas Al., o. c., s. 19—20.

¹¹⁾ Posiadamy skąpe wiadomości o tym mistrzu. Był nim prawdopodobnie miedziorutnik omówiony przez G. K. Naglera, „*Neues Allgemeine Künstler-Lexicon*, t. V, s. 332.

pomorskiego, ułatwiający pracę. Opracowanie mapy kosztowało skarb książęcy ok. 555 florenów, nie licząc honorarium, jakie Lubin otrzymał od książąt pomorskich w wysokości około 300 talarów przy wycięciu mapy.

Pierwsze wydanie mapy wyszło w 20—30 egzemplarzach. Natomiast nowy nakład w 500 egzemplarzach nie doszedł wcale do skutku, z powodu oszustwa dokonanego przez dostawcę papieru, w co najprawdopodobniej był wmieszany także Lubin. W wojnie 30-letniej mapa Lubina poszła w zapomnienie. Dopiero przypadkowe odkrycie matrycy mapy, dokonane w 1756 r. przez J. C. C. Oelrichsa w podłodze domu w Strzałowie, wzbudziło zainteresowanie mapą. W nielicznych egzemplarzach ukazał się w Hamburgu nowy nakład w 1758 roku finansowany przez gryfijskiego księgarza J. J. Weitbrechta.

Po roku 1618 opracował Lubin małą mapę Pomorza, rozmiarów 49 cm × 38 cm (w skali 1:800000). Tytuł jej jest następujący: „Pomeraniae Ducatus tabula Auctore Lubino. Amsterlodami, Jodocus Hondius excudit. S. Rogiers sculpsit”. Mapa ta doczekała się licznych wydań¹²⁾ i jest bardziej znana niż mapa dużych rozmiarów.

Właściwa ocena mapy zatyt. „Nova illustrissimi principatus Pomeraniae descriptio...” wypadnie może należycie dopiero po przeprowadzeniu dokładnych badań nad nią. Ze względu na bogato nagromadzony na niej materiał wskażę tylko powierzchownie niektóre jej właściwości.

Mapa Lubina, wykonana w skali 1:235000, posiada tylko podziałkę liniową, umieszczoną na dole, po lewej stronie, pod portretem wykonawcy. Format mapy 125 × 221 cm. Przestrzennie ujęty jest na niej cały obszar księstwa pomorskiego w początkach XVII wieku — z wyspami Rugią, Uznamiem i Wolinem. Granice polityczne oznaczono liniami kropkowanymi. Ramę mapy tworzą dwa pasy. W pierwszym, zewnętrznym, umieszczył Lubin 49 widoków miast pomorskich, widzianych z lotu ptaka lub z boku. 14 z nich posiada nazwy kościołów, bram i ważniejszych budowli. Ze względu na zachowany jeszcze wówczas średniowieczny charakter miast pomorskich zbiór ten jest cennym źródłem ikonograficznym. W drugim pasie otaczającym mapę, widzimy 353 nazwiska i herby szlachty pomorskiej ułożono alfabetycznie. Wśród nich 20 herbów nie ma godła, 1 — nazwiska i godła. Na górze w środku pasa znajduje się napis: „Nomina et insignia familiarum nobilitum sine cuiusquam praepiudicio ordine alphabetico digesta”. Na wąskiej ramce okalającej mapę zaznaczono stopnie i minuty długości i szerokości geograficznej. Brak jednak przeprowadzonych południków i równoleżników.

Do innych osobliwości mapy należy umieszczone w środku górnej jej części drzewo genealogiczne książąt pomorskich z 157 ich imionami i portretami (przeważnie fikcyjnymi). Przodkiem domu Gryfitów według Lubina był „Swantiborus, princeps Pomeranorum, Sclavorum, Wandalorum, Ethnicus, armis terribilis magnis cum Polono bellis gestis mortuus est”. Przy pniu drzewa genealogicznego jest życzenie: „Arboris haec radix ullo ne merceat aevo” (oby nigdy nie usechł ten oto korzeń drzewa!). W górnej części mapy, ponad wyspą Rugią, widzimy

¹²⁾ Pierwsze wydanie ukazało się około 1621 r. W. Hartnack, „Die Küste des Hinterpommerns, Greifswald 1926, s. 13. Późniejsze wydania: Blaeu W. J. J. Appendix Theatri A. Ortelii et Atlantis G. Mercatoris continens tabulas Amsterdami apud Guilj. Blaeu, 1631, Tenze Le théâtre du monde ou nouvel Atlas 2 tomy, Amsterdami 1635; Tenze, Atlas, 1638—40, t. II: tablica 7 (Pomeraniae ducatus tabula. Auctore Eilhardo Lubino, S. Rogiers sculpsit, Tab. 9 Brandenburgum marchionatus cum ducatibus Pomeraniae et Mekeleburgi).

NOVA ILLUSTRISSIMI PRINCIPATUS POMERANIAE DESCRIPTIO
 Cum adjunctâ Principum Genealogiâ et Principum veris et potiorum Urbium imaginibus et Nobilium Insignibus

Mapa E. Lubina: Pomorze Zachodnie w XVII w.

MARE
BALTICUM
GROSSE HAFF

*In magnis delictis, sufficiens copia. Olerum
nucis cerasa, pepones, cucurbitae, persica
ut etiam rotulae frugas ita hic naturam
et Livoniam mutantur. Mellis et cere hic
na Gallia Hispanica navibus adferunt
dicitur et rubellum vinum plerumque
nec tamen inveniuntur, et montes cretaei
o intradi 20. lacte calces parentur Epod
effuditur longe opimus. Terra et qua sal mi
nimum Victrul appellamus. Invenitur et la
Sabulosis Bembruch, Colbergi tres salis
opimi salis copia suppetit. In litoribus mar
copia. Prope Neo-Stettinum est officina vin
Pomerania olim parum exulta in va*

Przegląd Zachodni, nr 1-2, 1951

drzewo genealogiczne książąt rugijskich z 19 imionami. Protoplastą tego domu książęcego jest, zdaniem Lubina, „Witzlaus, Ethnicus Anno 938 sub imperatore Ottone I”. Na dole, po prawej stronie, znajduje się duży herb Pomorza, a pod nim oddzielne herby (10) poszczególnych ziem, tworzące jego godło. Ramę herbu tworzy 5 portretów ks. pomorskich, żyjących współcześnie Lubinowi. Poniżej zaś, po obu stronach mapy, podał nam jej wykonawca na 7 tablicach krótki geograficzno-historyczno-gospodarczy opis Pomorza¹³⁾ w jęz. łacińskim pt.: „Pomeraniae et rerum in ea memorabilium brevis descriptio E Lubini”. Po lewej stronie, przy ostatniej wewnętrznej tablicy, E. Lubin umieścił swój portret i przyrzędy miernicze, którymi posługiwał się w pracy kartograficznej. Po przeciwnej stronie widzimy portret malarza Jana Wolfarta.

Po dokładniejszym przyjrzeniu się mapie zauważymy na niej wiele szczegółów niespotykanych na mapach Pomorza powstałych przed ukazaniem się pracy Lubina. Miasta, zamki, klasztory, wsie, przysiółki, wiatraki i owczarnie mają odmienne oznaczenia, wyróżniające indywidualną cechę tych punktów. Łatwo odróżnić las iglasty od liściastego. Wzniosłości terenu odznaczają się grupami lub rzędami pagórków różnej wysokości, a tereny podmokłe — kreszczkami poziomymi. Godna podziwu jest dokładność w przedstawianiu sieci rzecznej przez Lubina, która uwzględniła nie tylko główne rzeki Pomorza, ale i ich ważniejsze dopływy (linie faliste, grubsze przy ujściu). Na wyspie Rugii widzimy trzy główne drogi przecinające ją od czasów średniowiecznych (linie kropkowane). Na wschód od miejscowości „Damme” znajduje się już wtenczas istniejąca piarnia „Papirmöhle”, w ziemi zaś pyrzyckiej koło miejscowości „Jagow” jest winnica „Weinberg”. Na zachodnim wybrzeżu wyspy Rugii miejscowość „Ralow” ma wzmiankę: „Olim arx ducalis”, podobnie jak „Arkona”: „Arx et urbis olim munitissima et populosissima”. Zatopiona zaś „Wineta” tuż przy północnym wybrzeżu wyspy Wolin posiada objaśnienie: „Urbs hio quondam destructa a Conrado rege Daniae”. W lesie, na półwyspie Dars, widzimy wizerunek 3 dzików i 2 jeleni. „Proner Wick” ma ostrzeżenie „Sinus Nautis valde formidabilis”, a zachodnie wybrzeże „Hiddensee” — „Litus multis naufragiis famosum”. Przy mieście Wolinie zaznaczył Lubin szubienicę i koło.

Również ciekawe szczegóły dostrzegamy na mapie Lubina w ukształtowaniu poziomicym. Na północ od Gryfii leży na morzu wyspa „Stubber”, która zginęła w XIX w., a na północ od przylądka Dars zaznaczył kartograf wyspę „Raff”, dawno już nie istniejącą. Przy póln.-wschodnim wybrzeżu wyspy Chyciny widzimy dwie małe wysepki, z których powstał półwysep Buszyn Stary. Znowuż „Jamesche Sehe” i „Bukowische Sehe” mają połączenie z Bałtykiem, a na „Madui Lacus” Eilhard Lubin oznaczył cyframi jego głębokość. Można by jeszcze przytoczyć wiele innych, ciekawych i mających poparcie źródłowe szczegółów mapy Lubina.

Niemieccy uczeni wykorzystując do swych badań materiał nagromadzony na mapie, stwierdzili również jej błędy i niedokładności.

Alfred Haas¹⁴⁾ zauważył, że 55. równoleżnik szerokości geograficznej póln. przebiega nie przez Pomorze, ale bardziej na północ, przez wyspę Bornholm. Poza tym rozciągłość Pomorza z zachodu na wschód jest za duża o dwa stopnie, linia zaś brzegowa półwyspu Jasmąt zagina się zbyt ostro.

¹³⁾ Podany tam opis jest streszczeniem powstałego w latach 1611—12 „Beschreibung des Pommernlandes”, patrz wyżej.

¹⁴⁾ Haas Al. o. c., s. 31 i 36.

W. Hartnack¹⁵⁾ w badaniach nad kształtowaniem się wybrzeża pomorskiego dochodzi do wniosku, że osiągnięcia Lubina są niedokładne. Przypisuje on to jednak prymitywnym przyrządom mierniczym, jakimi się posługiwał ówczesny kartograf.

Grh. Müller¹⁶⁾, zajmując się rozwojem biskupstwa kamieńskiego, wyzyskiwał też jako materiał źródłowy mapę Lubina i w toku badań ustalił, że w pobliżu Kazimierza brak istniejących w początkach XVII wieku 9 większych osiedli, a 3 mają nieco zniekształconą nazwę. Natomiast na południowy wschód od Kołobrzegu występują nazwy 5 osiedli, nieznanych z innych źródeł. Szczegółowe badania dowiodły, że są to nazwy części większych wsi lub oddalonych zabudowań chłopskich od osiedli wiejskich.

Jeżeli porównamy gęstość zasiedlenia przedstawioną na mapie Lubina z „Atlasem nazw geograficznych Słowiańszczyzny Zachodniej” St. Kozierowskiego (Poznań 1934), np. terytorium wyspy Rugii i ziemi pyrzyckiej, to przekonamy się, że rozwijało się ono najpomyślniej na terenach zajętych poprzednio przez Słowian.

Dziś historiografia polska stara się uzupełnić braki w badaniach nad dziejami ziemi pomorskiej, spowodowane wielowiekową sytuacją polityczną tych terenów. Przeprowadzenie tego ułatwi w dużej mierze mapa „Nova illustrissimi principatus Pomeraniae descriptio...”, cenne źródło dla zainteresowanych przeszłością Pomorza, szczególnie jego dziejami w początkach XVII wieku. Jest ona bowiem pierwszym przekazem kartograficznym ujmującym prawie pełnię krajobrazu kulturalnego Pomorza tuż przed wojną 30-letnią, kiedy życie gospodarcze rozwijało się na podłożu słowiańskim bez większych kataklizmów dziejowych. O słowiańskim charakterze tej ziemi świadczą dość wymownie bogato nagromadzone i używane jeszcze w początkach XVII wieku polskie nazwy geograficzne, choć występujące już w nieco zmienionej formie. Równocześnie są one cennym materiałem dla badań językoznawczych. W rozwoju kartografii pomorskiej jest ona pierwszym przekazem posiadającym cechy mapy nowoczesnej. Zatem nie wolno badaczowi zainteresowanemu Pomorzem pominąć omawianego źródła.

¹⁵⁾ Hartnack W., o. c., s. 14.

¹⁶⁾ Müller Grh. Das Fürstentum Kammin — Baltische Studien 31 (1929), s. 151—2.

Kazimiera Chojnacka

SULECHÓW

(Ze studiów nad genezą miast Polski Zachodniej¹⁾)

Kwestia genezy miast polskich, która dla ustroju feudalnego posiada zasadnicze znaczenie pozostaje w dalszym ciągu otwartą. Miasta w obrębie społeczeństwa feudalnego, rycerskiej wielkiej własności rolnej były zarodkami przyszłego zarysowującego się nowego ustroju. Średniowieczne mieszczaństwo grodowe i drobny stan chłopski były poprzednikami nowoczesnej burżuazji²⁾, a praca tych czyn-

¹⁾ Materiały zebrali i opracowali: Posadzy Wiesław, Rozenkranz Edwin, Wojciechowska Janina, Wojtkowiak Walenty pod kierunkiem Zdzisława Kaczmarczyka.

²⁾ K. Marks i F. Engels, Manifest Komunistyczny, Bibl. Klasyków Marksizmu, s. 65.